

З історії релігії та церкви

О. М. Шевченко (Київ)

Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.

Нині, коли помітно зростає інтерес громадськості до минулого нашої держави, питання про роль і місце православної церкви в історії України набуває особливого значення. Тривалий час воно знаходилося поза увагою дослідників. Багато сторінок церковної історії замовчувалося. І хоча відповідна наукова база для вивчення проблеми щодо підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату була підготовлена в XIX ст., за радянських часів, коли релігія була проголошена «пережитком минулого», історію церкви вивчати було неможливо.

Документи, які розкривали події підпорядкування Української церкви Московському патріархату, приваблювали увагу багатьох істориків XIX ст. Зокрема, В. М. Ундольський, Є. Є. Голубинський, А. В. Горський склали їх докладні списки. М. О. Коялович, С. М. Соловйов наполягали на необхідності подальшого збирання, систематизації і вивчення таких матеріалів¹⁻². Згодом проф. Київської Духовної Академії С. Терновський опублікував значну частину документів з передмовою³, що й донині є основним джерелом для дослідників, які цікавляться даною проблемою. Частина документів була видана також Петербурзькою археографічною комісією⁴.

У XIX ст. вийшло друком ряд досліджень, які тією чи іншою мірою висвітлювали важливі аспекти підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату⁵. У подальшому вивчення даної проблеми пов'язане з іменами І. Огієнка, О. Лотоцького, Б. Крупницького, І. Власовського, Р. Єринюка, Г. Удода, З. Кохута⁶.

Питання про передачу прав на Київську митрополію від константинопольського патріарха до московського постало на порядок денний вже після входження України до складу Московської держави. І хоча категоричні вимоги щодо підпорядкування московському патріархові Никону ще не лунали, але занепокоєння впливових верхів української духовної ієрархії було небезпідставне. Адже українське духовенство не одержало підтвердження своїх прав і привілеїв у лютому — березні 1654 р., коли велися переговори українського посольства на чолі з військовим суддею С. Богдановим-Зарудним та перекладачем полковником П. Тетерею з московським урядом. Останній, посилаючись на те, що «отъ кievского митрополита многие неслухные дела чинятца»⁷, проігнорував прохання духовенства, надіслав гетьману грамоту «О поведеніи кievского митрополита Сильвестра Коссова»⁸, де повідомлялося про «митрополичье дурно и измену»⁹, а сам митрополит був викликаний до Москви для пояснення і вмотивування своїх вчинків.

І все ж таки питання про збереження юридичної залежності Київської митрополії від царгородського патріарха «первой вольности, яже есть всехъ вольностей и правъ коренем»¹⁰, було порушене посольст-

вом від українського духовенства, яке на чолі з І. Гізелем у липні 1654 р. прибуло до московського царя. Воно повідомляло, що непідтвердження даної «вольності», яка мала важливе значення для канонічного становища Української церкви, викличе невдоволення духовенства України. Однак московський уряд, не наважуючись добитися зміни юрисдикції Київської митрополії (оскільки побоювався негативної реакції православної ієрархії Сходу), все ж таки не був схильний і задовольнити вимоги українських церковників. Тому, незважаючи на настійні прохання послів, а також на підтримку гетьманом поданих вимог, рішення цього питання відкладалося на невизначений час^{10а}.

13 квітня 1657 р. помер київський митрополит С. Косов. Після його смерті питання про перехід Київської митрополії під юрисдикцію московського патріарха набуло особливої гостроти. Беручи активну участь у підготовці елекційного собору, київський воевода А. В. Бутурлін у своїх розмовах з блюстителем митрополії Л. Барановичем, киево-печерським архимандритом І. Гізелем та ігуменами київських монастирів наполягав на тому, щоб духовенство визнало зверхність московського патріарха і без його дозволу не обирало митрополита на Київську єпархію¹¹. Коли ж в середині січня 1658 р. київським митрополитом був обраний Д. Балабан, путивльський воевода М. О. Зюзін у своєму листі до гетьмана І. Виговського, нагадуючи йому про необхідність поїздки в Москву для обговорення з московським патріархом церковних справ, вимагав, щоб новообраний митрополит не посилав за благословінням до константинопольського патріарха¹².

Проте наступник С. Косова навіть не повідомив московський уряд про своє обрання¹³. В розмові з московським послом Б. М. Хитрово (лютий 1658 р.) він заявив, що ще з часів прийняття християнства київські митрополити «єдин по єдиному» поставлялися константинопольським патріархом, без дозволу якого він не має права прийняти посвяту в Москві від патріарха Никона¹⁴.

Та вже у жовтні 1659 р. в підписаних в Переяславі статтях, на яких Ю. Хмельницький і запорозьке військо присягало московському царю, зазначалося, що київський митрополит і все українське духовенство знаходиться «подъ благословеніємъ святейшого патріарха Московського... А въ права въ духовные святейшій патріархъ вступати не будеть»¹⁵. І хоча жоден представник вищого духовенства не був присутній на раді (Переяславські статті підписані протопопами ніжинським М. Филімоновичем і переяславським Г. Бутовичем¹⁶⁻¹⁷), московський уряд вважав їх затвердженими.

Доклавши зусиль для затвердження неприйнятної для українського духовенства статті, князь О. Трубецької почав втручатися і в справу Української церкви, про що, зокрема, свідчить призначення ним місцеблюстителем київської митрополії єпископа Чернігівського Л. Барановича¹⁸⁻¹⁹.

Прийнята в Переяславі стаття про залежність київського митрополита від московського патріарха викликала невдоволення не лише у духовенства, але й в козацької старшини. Так, гетьманське посольство на чолі з Андрієм Одинцем, яке прибуло до Москви, просило змінити редакцію відповідної статті. І хоча посланцям було категорично відмовлено²⁰, спроби захистити права духовного чину не припинилися.

Це питання передбачалося розглянути і на переговорах військових комісарів (на чолі з В. Золотаренком) з представниками польської сторони при підписанні мирного договору. Зокрема, в гетьманській інструкції зазначалося, що сеюд статей, підтвердження яких польською стороною повинні добитися посланці, була й та, в якій йшлося про збереження юридичної залежності Київської митрополії від константинопольського патріарха²¹. Фіксація даної статті у тексті мирного договору опосередкованим шляхом ліквідувала б 8-ий пункт Переяславських статей. Однак, дізнавшись про це, московський уряд заборонив

В. Золотаренку користуватися даною інструкцією при укладенні мирного договору. В новій інструкції, відправленій 5 травня 1660 р. в Борисов, де в цей час знаходилися військові комісари, гетьман вже не торкався цієї проблеми.

Дії українського духовенства свідчили про те, що воно не вважало підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові остаточно вирішеною справою. Ігумен Трахтемирівського монастиря Іоасаф, який прибув в червні 1660 р. до Москви, прохаючи від імені українського духовенства дозволу на обрання нового митрополита, запитував і про те, від кого новий архіпастир буде поставлятися на митрополичий престол. Знаючи стан церковних справ у Московській державі (патріарх Никон залишив свій престол, і Московська церква другий рік не мала патріарха), духовенство розраховувало на те, що московський уряд буде змушений відмовитися від відповідної статті Переяславського договору і дозволить новообраному митрополитові прийняти посвяту від константинопольського патріарха.

Настійні прохання українського духовенства і козацької старшини викликали невдоволення московського уряду²². Проте політичні події на Україні та церковна смута в Московській державі не створювали сприятливих умов для швидкої реалізації на практиці постанови 1659 р. Навіть пізніше, коли в середині 60-х рр. XVII ст. І. Брюховецький сам неодноразово пропонував московському уряду прислати з Москви митрополита на київську кафедру, вмотивовуючи свою пропозицію тим, що незалежне від московського патріарха українське духовенство «двоедушничает»²³, московський уряд, враховуючи складну політичну та релігійну ситуацію, вирішив не поспішати з прийняттям відповідного рішення аж до погодження всіх аспектів справи з константинопольським патріархом.

Остаточно проблема підпорядкування Української церкви Московському патріархатові постала на великому московському соборі 1666—1667 рр. Прийняття рішення з цього складного питання покладалося на східних патріархів. Безпосереднім приводом до розгляду цієї справи став лист патріарха Никона до царгородського патріарха, де вказувалося на неканонічність посвячення у сан єпископа Мстиславського Мефодія Филімоновича, здійснене Москвою. На засіданні собору єпископ Вятський Олександр, доводячи необхідність «возз'єднання» Української церкви з Московською, розглядав сам факт посвячення Мефодія митрополитом Крутицьким Пителимом, а не константинопольським патріархом, як перший крок до церковного об'єднання²⁴.

Зрозуміло, що доповідь вятського єпископа не сподобалася українським ієрархам, які були присутні на соборі і заявили про свою приналежність до юрисдикції царгородського патріарха. Так, коли перед урочистою службою в Успенському соборі патріархи Олександрійський Паїсій та Антіохійський Макарій заборонили присутнім архієреям носити хрест на митрі, оскільки цей привілей їм дав царгородський патріарх, українські ієрархи проігнорували цей наказ.

Непримиренна позиція українського кліру вплинула на ставлення східних патріархів до справи «О переводе малороссийского духовенства из ведомства Константинопольского патриарха в ведомство Московского»²⁵. Тому пропозицію московського уряду схилити українське духовенство до визнання влади московського патріарха олександрійський патріарх рішуче відхилив, вмотивовуючи своє рішення тим, що не має повноважень втручатися у справи чужої єпархії. Зрозуміло, що за таких обставин порушене вятським єпископом питання не могло бути остаточно вирішеним.

На необхідності переходу українського духовенства під зверхність московського патріарха наполягав і начальник Посольського Приказу А. Л. Ордин-Нащокін, вбачаючи в церковній єдності запоруку єдності політичної²⁶. Проте спроби московського уряду в 60-ті роки XVII ст.

досягти підпорядкування Української церкви Московському патріархатові викликали рішучий опір українського духовенства²⁷.

Становище змінилося лише в 70-ті роки, характерною ознакою яких стало зближення духовенства України з російською духовною ієрархією. Майже всі впливові представники українського кліру вступили в безпосередні стосунки з московським патріархом. Численні посольства духовенства Київської митрополії, приїжджаючи в той час до московського царя з різними проханнями, вважали за необхідне відвідати також московського патріарха, який нерідко клопотався за них перед самодержцем.

Крім того, політична боротьба між вищим духовенством на Україні створювала сприятливі умови для втручання московського уряду у справи Української церкви. Так, чернігівський архієпископ Л. Баранович, побоюючись поширення впливу митрополита І. Тукальського на Лівобережній Україні, навіть рішення такого важливого питання, кого вважати «верховним пастирем малоросійського духовенства», залишає на розсуд московського царя²⁸. Зрозуміло, все це дало підстави Москві брати безпосередню участь у справах Київської митрополії. Навіть події внутрішнього життя монастирів Лівобережної України не проходять повз її увагу.

За таких обставин московський патріарх Іоаким знову порушує питання про перехід Української церкви під юрисдикцію московського патріарха. Московському послові в Царгороді Возніцину доручається таємно дізнатися про ставлення константинопольського патріарха до цієї справи. В грудні 1684 р. до Царгорода за відпускнуою грамотою на Київську митрополію був відправлений грек Захарія Софіра²⁹. Активну участь у справі воз'єднання Церков взяли московський уряд і український гетьман.

У 1683—1685 рр. зав'язуються жваві стосунки українського гетьмана І. Самойловича з московським патріархом Іоакимом. І якщо в 1683 р. останній висловлював лише глибокий жаль з приводу того, що протягом тривалого часу Київська єпархія не мала свого пастиря³⁰, то окольничий Л. Неплюєв, який прибув з Москви до Батурина в лютому 1685 р. з наказом від московського уряду, вже наполягав на тому, щоб новообраний митрополит отримав «архіпастирське рукоположення» саме в Москві. Передбачалося також, що всі церковні справи на Україні вирішуватимуться за участю московського патріарха. Щодо константинопольського патріарха, то посланець рекомендував припинити з ним всілякі зв'язки і вийти з-під його залежності³¹.

Питання про перехід Київської митрополії під владу Москви набуло особливої гостроти, коли новообраний митрополит Гедеон-Святополк князь Четвертинський, єпископ Луцький і Острозький, висловив бажання прийняти архіпастирський жезл від московського патріарха³². Рішення Четвертинського викликало невдоволення значної частини духовенства, яке, зібравши новий собор, висловилося проти підпорядкування Української церкви Московському патріархату^{32а}. В своїх листах до І. Самойловича учасники собору, висловлюючи занепокоєння за долю православних в Речі Посполитій, наголошували на негативних наслідках такого підпорядкування для Київської єпархії.

Побоювання духовенства було небезпідставним. Вони розуміли, що коли московський патріарх почне керуватися загальнодержавними принципами в управлінні митрополією, Українська церква неодмінно втратить ряд своїх прав і привілеїв, зокрема:

— київський митрополит, будучи прирівнений у своїх правах до інших московських митрополитів, втратить ряд своїх прав «по титулу і в служенні», подібних до тих, які мав московський патріарх;

— київський першоієрарх абсолютно залежатиме від московського святителя в судових справах (до того суд київського митрополита

вважався найвищою інстанцією при вирішенні духовних справ на Україні);

— не буде підтверджене право вільного обрання наступників на єпископські кафедри;

— закриватимуться друкарні й навчальні заклади (адже жоден з московських митрополитів не мав права засновувати їх).

— враховуючи ті зміни, які сталися в Білгородській єпархії після її входження до складу Московського патріархату, духовенство передбачало і зміни в церковних обрядах, оскільки там «церковно-богослужбєбныя книги кїевскія велено отложить, а присланы московскія; церковное пеніе и служеніе отменено, а все по московски поставлено»³³.

Під тиском духовних осіб І. Самойлович змушений був відправити посольство до Москви. Повідомляючи про обрання на престол Київської митрополії Гедеона-Святополка князя Четвертинського гетьманські посланці (військовий писар С. Прокопович, канцелярист Л. Петровський, а також представники духовенства — ігумен Видубецький Ф. Углицький та ігумен Переяславський І. Дубина) повинні були добиватися гарантії того, що Київська митрополія залишиться «при таких правах и вольностях, что и при константинопольских патриархах»³⁴. Вони мали відстоювати право збереження за київським митрополитом титулу екзарха Константинопольського патріарха, а також просити направити з Москви послів до Царгорода за відпускнуою грамотою.

Звістка про обрання на престол Київської єпархії нового митрополита була зустрінута з радістю в Москві. Однак разом з тим виникли нові ускладнення. Необхідно було довести законність втручання московського патріарха у справи Української церкви. Не розраховуючи на швидке одержання згоди на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Москви від константинопольського патріарха, Іоаким вирішив знайти підстави законності своїх дій в історії Російської церкви. За його наказом було зроблено відповідні виписки з літописів. Посилаючись на них, патріарх відповів гетьману, що погоджується благословити новообраного митрополита на Київську єпархію. Водночас в листі до Четвертинського він запросив його прийти для посвяти в Москву³⁵. Щодо збереження прав Української церкви, то в листах патріарха про це нічого не повідомлялося. Лише в грамотах царів права і привілеї Київської митрополії загалом підтверджувалися.

Відповідь московського патріарха викликала нову хвилю незадоволення на Україні. Частина духовенства вважала, що більшість «зело надобных статей» залишиться незатвердженими³⁶. І тому, «видя недовольствующих людей и бояся на наше имена вперед будущие времена от чинов духовных и мирских жалоб»³⁷, гетьман і новообраний митрополит вирішили зробити ще одну спробу у напрямі утвердження прав Української церкви. У жовтні 1685 р. під час поїздки до Москви Гедеона-Святополка князя Четвертинського супроводжували гетьманські посланці — військовий бунчужний К. Іванович та старший канцелярії В. Кочубей. Посли повинні були домагатися затвердження московським патріархом і царями постатейно тих прав і привілеїв Київської митрополії, які спочатку були зігноровані³⁸. Особлива увага приділялася збереженню повноти влади митрополита. Хоча київський митрополит і приймав посвяту від московського патріарха, послы наполягали на тому, щоб всі інші духовні чини Київської митрополії поставлялися від свого митрополита «по исконным той митрополии правам»³⁹. Було порушено також питання про невтручання московського патріарха в суди Київської митрополії. Зазначаючи, що присутність митрополита на Україні необхідна для «утверждения постоянства, яко порубежная митрополия»⁴⁰, просили, щоб його не виклика-

ли на «годовое или полугодное к царствующему великому граду Москве житие»⁴¹. Особлива увага акцентувалася на необхідності збереження за київським митрополитом титула екзарха Константинопольського патріарха. Пояснивалось це необхідністю відвернення розколу в Українській церкві. Збереження цього титулу гарантувало визнання митрополита як свого пастиря і закордонною паствою. При цьому зазначалося, що і московському патріарху те «экзаршество вредити не может», більше того, навіть посилювало б його владу⁴². Нагадуючи, що частина впливових духовних осіб не була присутня на елекційному соборі і тому могла чинити новообраному митрополиту «ожесточение», послі просили також, щоб московський уряд і патріарх підтвердили своїми грамотами зверхність митрополита над єпископіями, архімандріями, ігуменствами, братствами, монастирями та церквами, які й раніше перебували під його владою. Послі наголошували також на необхідності відправки посольства в Царгород, оскільки відпускну грамоти на Київську митрополію від константинопольського патріарха московський патріарх так і не одержав.

8 листопада 1685 р. Гедеон Четвертинський був посвячений у сан київського митрополита московським патріархом. І хоча останній знову не давав ніяких обіцянок стосовно збереження прав Української церкви⁴³, московські царі в стверджувальних грамотах на Київську митрополію, наданих Гедеону Четвертинському після посвяти, задовольнили прохання посланців (крім одного — київський митрополит шобзбавлявся титулу екзарха Константинопольського патріарха)⁴⁴.

Фактично з цього часу Українська церква ввійшла до складу Московського патріархату, хоча справа і не вважалася остаточно вирішеною, оскільки необхідно було одержати згоду константинопольського патріарха. Тому в листопаді 1685 р. до Константинополя відправляється посольство на чолі з дяком Микитою Алексеевим з грамотами від московського патріарха Іоакима і московських царів, в яких висловлювалося прохання визнати правову основу зміни становища Української церкви. Свою згоду на перехід Київської митрополії під зверхність Москви константинопольський патріарх повинен був підтвердити грамотами.

Однак, розпочавши переговори з цього питання із східними патріархами, Микита Алексеев і гетьманський представник І. Лисиця наштовхнулися на рішучу відмову. Так, ієрусалимський патріарх Досифей категорично заявив, що не буде радити константинопольському патріарху відмовитися від Київської митрополії⁴⁵. Спираючись на церковні канони, він доводив, що кордони єпархій мають бути незмінні і ніхто з єпископів не має права шукати влади в чужій єпархії. Та й самі причини, наведені московським урядом і патріархом Іоакимом, він не вважав поважними, вбачаючи в намаганні московського патріарха поширити свою владу на київську єпархію прояв славолюбства, який призведе до негативних наслідків⁴⁶ (так, він вказував на можливий розкол в Українській церкві, якщо православне населення Речі Посполитої не визнає в Гедеоні Четвертинському свого пастиря). Крім того, Досифей зауважував, що відпускну грамота Константинопольського патріарха не матиме сили, якщо не буде підкріплена відповідними грамотами інших східних патріархів. Засудивши спробу московського уряду шляхом підкупу вирішити справу, Досифей радив московському патріархові задовольнитися титулом намісника константинопольського патріарха.

Не мали успіху і переговори з константинопольським патріархом Діонісієм. Лише згодом, завдяки сприянню турецького уряду, який, прагнучи зберегти добрі стосунки з Московською державою, виступив у ролі посередника в переговорах, Алексеев одержав необхідні грамоти до царів, патріарха Іоакима, митрополита Гедеона та української пастви від константинопольського та ієрусалимського патріархів.

У кінці 1686 р. грамоти були доставлені в Москву. Справа підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові була остаточно вирішена. І хоча Київська митрополія ввійшла до складу Московського патріархату на широких автономних правах, московською державною і церковною владою вони не дотримувалися. Навпаки, згодом цілою низкою акцій Українська церква позбавлялася свого особливого статусу, перетворившись в рядову єпархію Російської православної церкви. Однак слід зазначити, що неправомірно пояснювати розглядані події «насильством» чи «узурпацією» з боку московського уряду або покладати вину на окремих історичних осіб (митрополита Гедеона-Святополка князя Четвертинського чи гетьмана І. Самойловича). Такий підхід нівелює, спрощує конкретно-історичну ситуацію. Аналіз історичних документів доводить, що за тих обставин, що склалися після входження України до складу Московської держави, Українська православна церква не мала можливості зберегти свою незалежність. Зрозуміло, що перебуваючи і в складі Російської православної церкви, вона могла користуватися певними правами самоуправління, але це залежало від змін у політичному, культурному й релігійному житті Росії в цілому.

¹⁻² Летопись занятий Археографической Комиссии за четыре года.— СПб., 1871.— Отд. 4.— С. 167—168.

³ Див.: Архив ЮЗР.— Киев, 1873.— Ч. 1.— Т. 5.

⁴ Див.: Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею.— СПб., 1842.— Т. 5.

⁵ Болховитинов Е. А. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное.— К., 1825; Аскоченокский В. Киев с древнейшим его училищем академиею.— К., 1856; Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 1; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. 1; Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв.— К., 1905.— Т. 2.

⁶ Огієнко І. Приєднання Церкви Української до Московської 1686-го року.— Вінніпег, 1948; Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви.— Вінніпег, 1982; Огієнко І. Ідеологія української церкви.— Холм, 1944; Лотоцький О. Автокефалія.— Варшава, 1938.— Т. 2; Крупницький Б. Гетьмани і Православна Церква в Українській державі XVII—XVIII ст.— Нью-Йорк, 1954; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви.— Нью-Йорк—Київ—С. Бавнд Брук, 1990.— Т. 2; Єринюк Р. Підпорядкування Київської Митрополії Московській Патріархії 1685—86 (Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси—України.— Мюнхен, 1988/1989.— С. 732—750; Удод Г. Приєднання Української Церкви до Московського Патріархату 1686.— Вінніпег, 1972; Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760 s — 1830 s.— Cambridge, Mass., 1988; Kohut Z. The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654—1780 s) / Harsard Ukrainian Studies. F. 14, Number 3/4 December 1990.— P. 364—376.

⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1878.— Т. 10.— Ст. 475.

⁸ Там же.— Ст. 504—506.

⁹ Там же.— Ст. 505.

¹⁰ Там же.— Ст. 752.

^{10a} Дорошенко Д. Нарис історії України.— К., 1992.— Т. 2.— С. 36.

¹¹ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.— М., 1899.— Т. 1.— С. 101.

¹² Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 89.

¹³ Власовський І. Вказ. праця.— С. 309.

¹⁴ Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України.— Нью-Йорк, 1964.— С. 36.

¹⁵ Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 264.

¹⁶⁻¹⁷ Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— т. 4.— С. 273.

¹⁸⁻¹⁹ Митр. Макарий. История Русской Церкви.— СПб., 1883.— т. 12.— С. 571; Титов Ф. Указ. соч.— С. 18; Эйнгорн В. Указ. соч.— С. 145; Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди // Релігія в житті українського народу: Збірник матеріалів Наукової конференції у Рок-ка ді Папа 18—20.10.1963.— Мюнхен—Рим—Париж, 1966.— С. 150.

²⁰ Акты ЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 6.

²¹ Там же.— С. 12.

²² Эйнгорн В. Указ. соч.— С. 154.

- ²³ Акты ЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 282.
- ²⁴ Эйнгорн В. Указ. соч.— С. 387.
- ²⁵ Лотоцький О. Вказ. праця.— С. 371.
- ²⁶ Див.: Політичний проект А. Л. Ордин-Нашокина, викладений ним в 3-х доповідях (4, 25, 26 травня 1669 р.).— Акты ЮЗР.— СПб., 1877.— Т. 9.— С. 7—22.
- ²⁷ Св. Димитрий Ростовский. Актовая речь, произнесенная 28 октября 1909 г. в Полтавской духовной семинарии по случаю 200-летия со дня кончины св. Димитрия / Полтавские Епархиальные Ведомости.— 1909.— № 32.— С. 1278—1279.
- ²⁸ Эйнгорн В. Указ. соч.— С. 789.
- ²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця.— С. 375.
- ³⁰ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Ч. 1.— Т. 5.— С. 38.
- ³¹ Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Ч. 1.— Т. 5.— С. 101.
- ³² Аскоченский В. Указ. соч.— С. 236.
- ^{32a} Zepon E. Kohyt. The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy...— Р. 366.
- ³³ Терновский С. Указ. соч.— С. 115.
- ³⁴ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Ч. 1.— Т. 5.— С. 68.
- ³⁵ Там же.— С. 84—85.
- ³⁶ Російський державний архів давніх актів, ф. 248, оп. 29, кн. 1728, арк. 99 зв.
- ³⁷ Там же, арк. 100.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же, арк. 101 зв.
- ⁴⁰ Там же, арк. 106 зв.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Там же, арк. 104.
- ⁴³ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Ч. 1.— Т. 5.— С. 85—89.
- ⁴⁴ Прибавление к описанию Киевософийского собора и киевской иерархии // Болховитинов Е. А. Указ. соч.— С. 87—95.
- ⁴⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права.— Варшава, 1931.— С. 145—146.
- ⁴⁶ Каптерев Н. Ф. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством 1699—1707 // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.— М., 1891.— Кн. 2.— С. 8.

* * *

І. В. Рибак (Кам'янець-Подільський)

Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села [1946—1955 рр.]

Спосіб життя, як відомо, визначається об'єктивними умовами розвитку суспільства. Різниця між способом життя мешканців села і міста в Україні у повоєнні роки була дуже істотною. В історичній літературі проблема соціального розвитку села у той період висвітлюється загальною вкрай спрощено, однобічно і лише в позитивному ракурсі¹.

Мета повідомлення полягає в тому, щоб з'ясувати реальну картину відбудови соціально-побутової сфери українського повоєнного села, показати реальні проблеми і труднощі в її розвитку.

Першочерговим завданням у цій галузі в 1946 році була відбудова житлового фонду, доценту зруйнованого у роки війни. П'ятирічним планом на 1946—1950 рр. передбачалося спорудити на кошти колгоспників та селян з допомогою державного кредиту 1,2 млн. будинків². Проте держава своїх обіцянок не виконала. Протягом указаного періоду було зведено лише 650,6 тис. хат, що становило 54,6% від державного плану³. Багато мешканців села відчували гостру пот-